

Вікторія ЛИКОВА
(Запоріжжя, Україна)

Поміщики і державні селяни: імперська традиція та місцева реальність

Зростання інтересу до локальної історії, становлення її теоретичної складової, запровадження нових методів дослідження, очевидно, не випадково співпало з посиленням тенденцій щодо вивчення історії “знизу”, прагненням з’ясувати регіональні особливості, активно залучати місцеві джерела, більшість яких не запроваджені до наукового вжитку або недостатньо вивчені [3].

В даному дослідженні зроблено спробу на прикладі кількох селищ Степової України розглянути проблему, типову для цього регіону в кінці XVIII ст. і особливо характерну для 1-ї половини XIX ст. – земельний конфлікт між поміщиком та державними селянами. Такі конфлікти виникали на землях Степової України постійно, а приводом до їх появи була нерозмежованість земель. Дослідивши події на рівні села та сільської громади, ми можемо з’ясувати деякі процеси, що відбувалися в регіоні та впливали на соціально-економічне становище цих земель у 1-й половині XIX ст.

Розподіл земель Степової України, його правила і принципи були закріплені у відповідних “Планах о раздаче в Новороссийской губернии земель к их заселению” 1764 та 1777 рр. В першому пункті п’ятої глави Плану 1777 р. декларувалося прагнення якнайшвидше заселити колишні землі запорожців. Для досягнення цієї мети передбачалося землі “раздавать всякого звания и чина людям, исключая однодворцев, крестьян и прочих помещичьих людей” [2, с.47]. Ця заборона надавати землю під заселення однодворцям, селянам та “поміщицьким людям” підтверджувала реалізацію державної політики піклування (попечительства) та дворянської монополії на володіння заселеними землями [4, с.86]. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. уряд підтримував саме поміщицьку колонізацію краю, хоча і проводив заходи для колонізації краю державними селянами [5; 9].

Суттєвим недоліком Планів було те, що в них визначалися принципи, а не механізм закріплення земельних ділянок у володіння. Механізм почали шукати в Генеральному межуванні та інструкції 1766 р., в якій передбачалось: 1) установа і обмірювання кордонів земельних ділянок; 2) закріплення кордонів межовими знаками; 3) формальне затвердження кордонів; 4) складання планів і межових книг; 5) затвердження документів межовими конторами; 6) видача копій документів власникам земель [2, с.54].

Фактично межування та документи, що його засвідчували, не були доказом земельної власності, а лише фіксували місцезнаходження та кордони земельних ділянок. Межування не передбачало перевірки прав власності на землю. Перевірка застосовувалась лише у випадках суперечок між землевласниками. Головним завданням було недопущення фактів спірного володіння землею. Досягти цього можна було лише через закріплення відмежованої землі у власність, а підставою такого права володіння повинні були стати документи межування. Проте план, який складався при межуванні ділянки, повинен був засвідчувати право тимчасового користування землею [1, с.45]. Лише по закінченні пільгових років та за умови заселення земель, поміщику видавались межові книги та “надлежащие планы с стемпелями за подписанием наместнического правления” [2, с.55]. Разом з отриманням межової книги та плану поміщик отримував всі права власності на землю.

Але ситуація ускладнювалася тим, що сам процес межування був дуже тривалим. Повітовий землемір фізично не міг встигнути за кілька років розмежувати земельні володіння у повіті. Відповідно, процес межування розтягувався на невизначений термін. Поміщики намагались домогтись швидшого обмежування своїх володінь, наймаючи землемірів за власний кошт. Іншим варіантом виходу із ситуації було позачергове розмежування ділянок. Підставами для цього були наявність спільного кордону із межованими володіннями високих чиновників або шляхів сполучення, річок, переправ, лісів тощо; або конфлікти і суперечки, які виникали між поміщиками і державними селянами. Проте такі заходи все одно не могли вирішити проблему повільного межування земель. Поміщикам доводилось чекати обмежування своєї ділянки довше, ніж тривав термін визначених державою пільгових років.

Внаслідок урядової політики щодо розмежування центральною та головною особою, від якої залежало відведення земель в регіоні, стає землемір [2, с.55]. Від нього залежали час межування (він міг його затримати чи прискорити), можливість прирізки землі, або навпаки, її

конфіскація. Підтвердженням того, що землеміри самі усвідомлювали свою значимість і часом зловживали нею, є численні скарги селян на не здійснене чи неправильне межкування, незаконне розмежування земель на користь іншого власника, а також прохання призначити іншого землеміра. Ситуація ускладнювалась тим, що нерозмежовані землі одразу ставали об'єктом для зазіхань сусідів (переважно поміщиків). Досить часто такі суперечки між двома поміщиками вирішувалися за рахунок земель державних селищ.

Рішення про надання державних земель у володіння чи користування, затвердження законодавчих поземельних актів були прерогативою монаршої особи та Сенату. Для дворян, які отримували землю за державну службу, термін володіння ранговими землями в Степовій Україні визначався терміном життя того, хто їх отримав. Після смерті власника його нащадки могли володіти землею ще 10 років без сплати податків лише у випадку несення ним служби “без пороков”. Надалі земля залишалася ранговою тільки за умови продовження служби наступним членом родини. В іншому випадку земля ставала поміщицькою і за неї мусили сплачувати податки [2, с.38]. Надання землі “під заселення” не означало затвердження права власності на неї. Якщо ділянка лишалася не заселеною протягом пільгових років, вона не конфісковувалася, поміщик міг користуватися нею, сплачуючи податки відповідно до кількості землі, проте ні межевої книги, ні плану він не отримував.

Наприкінці XVIII ст. на державні селища виділяли землю, розраховуючи стандартний наділ на 100-150 дворів, який затверджували механічно [2, с.72]. Підраховувалася необхідна для затвердженої пропорції кількість землі, на загальний план наносились кордони “дачі”, а потім землемір розмежував призначену кількість землі. Проте внаслідок швидкої колонізації вже за кілька років визначена земля на 150 дворів була вичерпана, і на середину 80-х років XVIII ст. у державних селищах відчувалася нестача землі. Протягом першої половини XIX ст. ця ситуація лише погіршилась, що змушувало селян більшості державних селищ брати землю в оброчне утримання.

Нерозмежованість і нестача земель за 15-десятинною пропорцією ставали причинами численних конфліктів між мешканцями і землевласниками регіону, зокрема суперечок між державними селянами і поміщиками щодо незаконності захоплення земельних володінь. У державних архівах Одеської (ДАОО) та Херсонської (ДАХО) областей зберігаються численні справи про розгляд скарг селян на дії поміщиків. Документи, які відбивають суть конфлікту та процес його розв'язання,

містять відомості про розмір спірної ділянки, учасників та терміни тяжби, скарги селян та поміщиків, інформацію землемірів щодо причин суперечок, пояснення ситуації тощо.

У грудні 1815 р. бобилецькі селяни скаржилися на значні утиски від сусідніх поміщиків та інших власників через нерозмежованість земель. Їх володіння залишалися не межованими, не зважаючи на те, що Кабінет міністрів 16 лютого 1815 р. дав розпорядження про розмежування земель селян. Згодом для будівництва у бобилецьких селищах та “водворення” в них поселення були направлені колезький секретар Овсяннико-Куликовський та капітан-лейтенант Матвеев для межкування 1500 десятин володінь бобилецьких селян із землями адміралтейських поселень. Ситуація була б практично вирішена, якби не примітка в документі: у випадку, коли при розмежуванні адміралтейським поселенням не вистачатиме землі, межкування необхідно припинити [13, арк.23]. Надаючи переваги одній зі сторін і таким чином втручаючись в конфлікт, влада лише ускладнила його вирішення.

Інша архівна справа містить листування щодо захоплення землі казенного поселення Зибкого тасмним радником Комбурлесем та колезькою радницею Сулимою. Перепоною на шляху розгляду та вирішення цієї справи було те, що губерньський землемір не мав у наявності плану дачі селища. План не був складений через розподіл повіту і зміни його кордонів. Скориставшись змінами в територіальному устрої губернії, поміщики захопили суміжні землі, наполягаючи на своїх правах на них [11, арк.18-23].

Причиною земельних суперечок та “займанщини” були також зловживання чиновників та землемірів. Так, 1828 р. колезький асесор Мальчевський скаржився на губерньського землеміра Сіврича, що той неправильно межував його володіння у Єлизаветградському повіті. Землі поміщика були нібито примежовані на користь казенного села Куцівки. За розпорядженням Казенної палати губерньський землемір з 23084 десятин землі державного села Куцівки відмежував 5646 десятин казенному селу Іванківському. Землемір об’їхав дачу села Куцівки, аби рівноцінно розділити угіддя між селами, і відзначив, що поміщик самовільно захопив землі даного села на версту від власної межі [11, арк.25-28].

Ще один конфлікт виник між нащадками прем’єр-майора Михайловича та мешканцями села Новопавлівка. Після сплати поміщицею Михайловичевою недоїмки за ділянку, землемір став відмежовувати землі без урахування поселення державних селян, яке розташувалось поруч із ділянкою Михайловича. Селяни, які утримували цю землю,

користувались нею “без каких либо притязаний” близько десяти років. За дозволом херсонського цивільного губернатора Рахманова у липні 1811 р. було заведено село Новопавлівка, в якому нараховувалось 1352 душі чол. статі [12, арк.23]. Для свого проживання та господарських потреб селяни зробили колодязі та ставки. При відведенні землі поміщиці, землемір провів межу “под самыми избами Новопавловки”, внаслідок чого селяни зазнали збитків та незручностей, на що і скаржилися. Поміщики, в свою чергу, вимагали перенести поселення. В результаті розгляду справи Казенна палата наказала селище не переносити, а землю Михайловичевої, через те, що її не заселено, відібрати в казну. Схожі ухвали було винесено щодо землі поміщиків Булацевича, Овсяннікова та інших: 1180 дес. 2 363 саж., “яко им не принадлежащие”, були відібрані в казну [12, арк.25].

У фондах ДАОО та ДАХО зберігаються кілька справ, що стосуються тривалої суперечки між поміщицею Анісією Юрчевською та державними селянами поселення Александрівки (або Новоалександрівки) Херсонського повіту. Конфлікт розпочався у 1804 р., а його розв’язання тривало до 1828 р. [6-8; 10; 14]. У своїй скарзі полковниця Юрчевська зазначала, що її землі (9000 десятин) межують із казенним селищем Александрівка. У 1803 р. володіння були обведені “формальною бессрочною межою”. Селяни сусіднього села Олександрівки перейшли на ці землі та зайняли їх, оскільки

“якобы к деревне их бывшая часть ее земли принадлежит”. Господарюючи на зайнятих землях, селяни “заняли ее водяную мельницу на реке Ингульце... орали и сеяли хлеб... использовали сенокосные места” [10, арк.2 зв.].

Селяни, в свою чергу скаржилися на умисне неправильне проведеної межі між селами:

“...землемеры уездный Заборский и командированный от Екатеринославской межевой канторы, провели межу земли их от селения Давыдова брода владения помещицы Юрчевской неправильно... и что хотя со стороны губернского стряпчего Мыщенка были сохранены все правила и открытая межа, но помянутые землемеры по согласию между собою провели другую в большом различии не правильную” [8, арк.48 зв.].

На розпорядження губернського правління розібратися у цій справі, губернський землемір Гречина у своєму рапорті доповідав:

“съехав на дачу казенного села Новоалександровки, и поверив межу проведенную в прошлом 1823 году землемером Ивановым по указанию бывшего уездного землемера Заборского, нашел, что оная межа действительно отделяет в округу Новоалександровки из смежной дачи сельца Давыдова броду 1150 десятин земли, проведена почти параллельно меже по решению межевой канторы утвержденной землемером Кириловым 1812 года и не может быть почитаема неправильною” [8, арк.50 зв.-51].

При проведенні затвердженої межі та відмежуванні новоалександрівським селянам 1500 десятин із володінь Юрчевської, селяни одностайно висловили незадоволення і вимагали відмежувати повністю іншу ділянку. Вони “до той степени обнаружили смелость, что землемерам действие предпринять сопротивились и рабочих с межи сами собою свели” [8, арк.51зв.]. Не зважаючи на такі дії селян, 24 лютого 1823 р. було видано розпорядження провести межу, не вимагаючи від них згоди і “земли от помещицы Юрчевской примезжать с имеемой, поручить уездному землемеру или другому чиновнику”. На основі цього розпорядження з володінь поміщиці на користь державних селян було відмежовано 1150 десятин та “проведена межа соответственно нарезке господином министром финансов утвержденной”. Саме на проведення цієї межі й скаржилися селяни. На початку перевірки меж селищ Губернському вони заявили землеміру Гречині,

“что поводом сомнения их в правельности проведенной прошедшего года межи есть: 1-е. бывший Херсонский уездный землемер Заборский проводя предписанную господином министром финансов поверку дач Новоалександровки, Новодмитровка и Давыдова броду, обнадеживал, что изходотайствует прирезку новоалександровцам земли гораздо в большем простанстве. 2-е. Что по показанию Заборского проведенная землемером Ивановым межа в продолжении своем имеет разные неправельные повороты и кривизны” [8, арк.54].

Після перевірки виявилось, що дійсно межа була прокладена землемірами кривою лінією замість прямої. Окрім скарги на неправильне розмежування земель, згодом селяни почали вимагати й додаткового наділення їх землею відповідно до кількості населення та 15-десятинної пропорції. Розгляд цієї тривалої справи завершився наказом Херсонської губернської казенної палати, за яким державним селянам додали землю з двох ділянок: від володінь поміщиці Юрчевської – понад 1075 дес.

зручної та 74 дес. незручної землі, та оброчну землю кишинівського мешканця Ананія Ненчулова – 8940 дес. Отже, на 1543 душі чол. статі селянам надали 23759 дес. 922 саж. [14, арк.2-3 зв.].

В першій половині XIX ст. на землях Степової України склалася досить суперечлива ситуація, коли мешканці регіону, які належали до категорії багатоземельних, почали відчувати нестачу землі, а разом з тим багато земель залишалися не розмежованими. Це сприяло виникненню численних земельних конфліктів та суперечок, які набули характеру чіткої тенденції.

Поміщики, користуючись тим, що землі не розмежовані, часто самовільно захоплювали не лише казенні пустоші, але й землі державних селищ. Певною мірою цьому сприяли урядова політика піклування та підтримки поміщицької колонізації краю; традиції займанщини як форми землекористування та не завжди сумлінна праця землемірів, які на прохання поміщиків могли примежувати “додаткові” володіння.

Ми навели приклад декількох таких конфліктів, серед яких показовою є справа новоолександрівських селян. Їх суперечка з поміщицею тривала 14 років і завершилася на користь державних селян. Ознайомившись з документами, які висвітлюють цю справу, ми можемо виявити багато рис, характерних для таких конфліктів XIX ст., а саме: наявність незаконного відмежування державних земель на користь поміщиці; незаконні дії землемірів, які провели неправильну межу між двома селищами. В той же час, селяни не лише домоглися правильного розмежування, але й отримали землю, якої не вистачало їм у відповідності із 15-десятинною пропорцією.

Подальше вивчення документів щодо окремих сіл Степової України надасть можливість дослідити широке коло проблем, пов’язаних з таким ключовим питанням, яким є для вітчизняної історії питання земельне, з формами, реалізацією, порушенням та захистом прав власності, реакціями людей з різних верств на виклики перехідної доби кінця XVIII – початку XIX ст.

Джерела та література

1. *Бойко А.В.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Ч. 1: Аграрні відносини. – Запоріжжя, 1997.
2. *Джерела з історії Південної України.* – Т.10: Описи Степової України. – Запоріжжя, 2009.
3. *Маловичко С.И., Покотилов А.И.* Синтез единичного и социального в новой локальной истории: история семьи в проблемном поле “сельской

Вікторія ЛИКОВА. Поміщики і державні селяни ...

истории” // Новая локальная история: методы, источники, столичная и провинциальная историография // <http://newlocalhistory.com>

4. *Сурева Н.В.* Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть XVIII – першу чверть XIX ст.: механізм фондоутворення джерел // Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип.5. – 1999. – С.83–94.

5. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.1. – Оп.220. – Спр.6.

6. ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.2.

7. ДАОО. – Ф.1. – Оп.190. – Спр.32.

8. ДАОО. – Ф.1. – Оп.190. – Спр.39.

9. ДАОО. – Ф.1. – Оп.214. – Спр.6.

10. Державний архів Херсонської області (ДАХО). – Ф.14. – Оп.1. – Спр.666.

11. ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.691.

12. ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.803.

13. ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.825.

14. ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1271.

Вікторія Ликова (*Запоріжжя, Україна*) **Поміщики та державні селяни: імперська традиція та місцева реальність**

Автор розглядає суперечливу ситуацію, що склалась на землях Степової України в першій половині XIX ст., а також причини земельних конфліктів між поміщиками та державними селянами.

Ключові слова: поміщики, державні селяни, Степова Україна, земельні конфлікти

Викторія Лыкова (*Запорожье, Украина*) **Помещики и государственные крестьяне: имперская традиция и местная реальность**

Автор рассматривает противоречивую ситуацию, которая сложилась на землях Степной Украины в первой половине XIX века, а так же причины земельных конфликтов между помещиками и государственными крестьянами.

Ключевые слова: помещики, государственные крестьяне, Степная Украина, земельные конфликты

Viktoriya Lykova (*Zaporizhzhia, Ukraine*) **Landowners and state peasants: imperial tradition and local reality**

The author considers a contradictory situation which had developed on the territory of Steppe Ukraine in the first half of 19th and the causes of territorial conflicts between landowners and state peasants.

Key words: landowners, state peasants, Steppe Ukraine, landed conflicts